

УДК 94(477)"180":663.97

DOI 10.31.65/2520-6966-2019-12i-97-166-178

О. В. Крупенко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

М. П. Примостка

студентка I курсу магістратури історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Особливості технології вирощування тютюну в господарствах Чернігівської губернії в XIX ст.

Стаття присвячена ключовим проблемам розвитку тютюнової промисловості на території Чернігівської губернії у XIX ст. На широкому тлі архівних та друкованих джерел, статистичних матеріалів автори розглядають становлення та динаміку виробництва даної галузі в окресленому регіоні. Аналізуються інші питання досліджуваної теми, зокрема особливості сортів тютюну, процес обробітку ґрунтів та їх вплив на продуктивність праці.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівська губернія, Ніжинський повіт, промисловість, махорка, американський тютюн, регіональна економіка.

Пошуки шляхів покращення економічного становища нашої держави зумовлює актуальність оцінки історичного досвіду минулого. Важливе значення має характеристика економічних процесів у XIX ст., а саме розвиток підприємництва та регіональна спеціалізація виробництва. Це визначає науково-практичне значення досліджуваної теми.

Серед складного комплексу питань історії регіональної економіки важливе місце відводиться тютюнової промисловості, яка належить до галузей, що недостатньо вивчені істориками. Метою даної розвідки є дослідження історії становлення тютюнової галузі, аналіз закономірностей розвитку та механізм формування у Чернігівській губернії протягом XIX ст.

Історіографія теми дозволяє констатувати, що кількість наукових праць, присвячених темі, є незначною. У дореволюційних виданнях окреслена проблематика висвітлюється частково. Це зумовлено тим, що тютюнову промисловість розглядали в контексті всезагального ринку. Зокрема, це праці К. Воблого, М. Довнар–Запольського, В. В. (В. Воронцова), П. Броунова, Я. Вінклера, А. Дядиченка [1]. Найбільш ґрунтовним дослідженням цього періоду є праця В. Любименка [2], у якій докладно висвітлено різноманітність сортотипів тютюну, їх

регіональне вирощування. Автор визначає ті сорти культури, які були популярними на ринку.

Важливе значення мають регіональні дослідження О. Русова [3] та М. Домонтовича [4]. У цих працях висвітлено різні площини соціально-економічного життя краю, які характеризують соціальну структуру населення та відомості про промисловий розвиток регіону. Це дає змогу прослідкувати еволюцію промислового розвитку на території Чернігівської губернії, виявити її місцеві закономірності.

Радянська історіографія потребує уважного й диференційованого підходу. Загалом у цей період були створені солідні праці, які подають великий статистичний матеріал. Окремі дослідження були описовими. Сьогодні інтерес для нас становлять узагальнюючі праці з соціально-економічної історії України, в яких знаходимо поодинокі сюжети про розвиток тютюництва. Побічно цією темою займалися О. Нестеренко, І. Гуржій, Л. Мельник [5].

На сучасному етапі становлення та розбудови української держави зріс інтерес до окремих галузей промислового розвитку. Найбільш повними дослідженнями цього періоду є праці М. Москалюка, С. Макарець, А. Леня [6]. Вони вивчають розвиток тютюнової промисловості на Лівобережжі, зокрема і на території Чернігівської губернії, технологічні особливості оснащення підприємств у пореформену добу.

У цілому аналіз історіографії свідчить, що на сьогодні регіональні дослідження є важливими та потребують значної уваги дослідників, бо виявляють економічний розвиток регіонів, їх галузеву спеціалізацію.

До реформи 1861 року вирощуванням тютюну займалися поміщики. Тютюнові плантації, які їм належали, були великі, порівняно з їх кількістю у кріпосного населення. Державні селяни та козаки володіли від $\frac{1}{12}$ до $\frac{1}{2}$ десятин тютюнових плантацій. Після збирання урожаю вони повинні були віддати від 3 до 20 пудів тютюну. Міщани й козаки Ніжина, Сосниці, Мени й поселення Біла Вежа в своєму володінні мали щорічно 100–150 пудів тютюну [4, с. 204].

Найбільш сприятливою земельною ділянкою для вирощування тютюну є охриста земля, змішана з вапняковими рештками, а також землі з невеликим вмістом піску та природнім чорноземом. Для розведення тютюну звичайного підходили чорноземні ґрунти, а для махорки – глиняний чорнозем [4, с. 209]. При виборі земельної ділянки також враховувався такий фактор, як місце розташування плантації. Вона мала бути захищена від вітру горами або лісом, а поряд повинно знаходитися водоймище, оскільки тютюн треба часто поливати. Важливо, щоб тютюнова плантація перебувала поряд із будинком, бо рослина потребувала постійного догляду [4, с. 209].

У Чернігівській губернії переважали нижчі сорти тютюну, тому тютюнопромисловці постійно не використовували добрива для підживлення ґрунту. В якості добрива переважав гній. За спостереженнями, коров'ячий гній найкраще підходив для вирощування тютюну для куріння, овечий – для нюхального. Попіл не використовували як добриво [4, с. 210]. Перед висадкою тютюну ґрунт обробляли тричі. Перший раз восени, другий – після танення снігу й третій раз перед висадкою тютюну у відкритий ґрунт. Боронування землі відбувалось лише у випадку підтоплення земельної ділянки, для її розпушування і насичення киснем [4, с. 211].

Отже, для вирощування тютюну вибиралися родючі ґрунти, які постійно обробляли господарі для кращого урожаю, а також такі, які не вимагали особливого підживлення.

Насіння, яке використовувалося для посадки, господарі залишали від попереднього врожаю, а досить рідко купували. Його спершу пророщували, потім висаджували в теплиці для захисту, особливо під час весняних морозів. Доглядали за розсадою ретельно. Так, поливали через кожні два-три дні за поганої погоди, а якщо сонячна, то щодня. Виполювали бур'яни, розсаджували густо насажену рослину, а інколи проривали [4, с. 212]. Пересаджували розсаду у відкритий ґрунт через 6–10 тижнів. Для цього вибирали похмурий або дощовий день. Якщо на дворі сонячно, то під час висадки тютюну його поливали водою. Відстань між висадженими кущами залежала від сорто типу. Бакун розсаджували на відстані 5 вершків, а махорку – 8 вершків. Поливали молоді кущі вранці й увечері, доки розсада адаптується до нових умов [4, с. 213].

Сапувати плантації починали через 2–2,5 тижні після висадки тютюну. Це робилось для того, щоб вибрати бур'ян, який заважав ще ніжним рослинам прийматися і рости. Знаряддя праці, яке використовувалося для сапування, – залізна лопатка, яку ще називають сапою або мотигою. Сапою легко ґрунт підпушувався біля кореня кожного стебла, тим самим насичував його киснем, що особливо було важливо для рослин. Це робилося після кожного дощового дня, а через кожні два тижні повторювали просапування [4, с. 214].

Вершкування проводили після того, як рослина починала викидати суцвіття. Це робилось тому, щоб припинити ріст тютюну й тим самим листя насичувалося соком та міцнішало. Суцвіття зламували господарі не на всіх рослинах. Так, залишали на тих, із яких потім збирали насіння для подальшого розведення [4, с. 215]. Пасинкування або обламування бокових відростків робили з тією ж метою, що і вершкування. Більшість господарів схилилися до думки, що

пасинкування потрібно проводити тричі: перший раз на початку липня, як тільки з'явилися перші відростки, другий раз у середині цього ж місяця, а третій – на початку серпня [4, с. 215]. Як бачимо, тютюн вимагав не тільки особливих природно-кліматичних умов, а й великої кількості часу для обробітку, тому це заняття було трудомістким.

Для того, щоб отримати тютюн хорошої якості, потрібно було збирати листя, коли воно повністю дозріло. Це визначали за такими ознаками: листя не згиналося або під час згинання ламалося; ставало міцним і твердим; якщо листя жовтіло або тютюн світлозеленого кольору ставав темнозеленим, а також, якщо дивилися на листя проти сонця, то були помітні жовті плями; коли на ньому з'являвся червоний пил. Якщо умови вирощування були сприятливими, то урожай тютюну збирали через 3 місяці після висаджування [4, с. 217].

Існувало декілька способів заготівлі, що залежало від сорто типу тютюну. Перший, коли обламували листя, використовували для виргинського й простого шнуркового тютюну. Листя обламували не одночасно, а робилося це тричі. Перший раз після першого пасинкування та обламування суцвіть. Другий раз – після другого пасинкування, а третій – через два тижні після третього пасинкування. Другий, коли повністю під корінь зрубували куц тютюну. Ця методика притаманна для розведення махорки й рубанки. Зрізали куці один раз. Робилось це в першій декаді серпня, якщо тютюн висаджували рано, а якщо пізно, то в кінці серпня [4, с. 217].

Бродіння і сушіння тютюну мало також свої відмінності. Листя простого шнуркового тютюну після зламування складали в невеликі купи. Потім нанизували на шнури завдовжки 7–9 аршин, які сушили під відкритим сонцем. На це потрібно було від 2 до 4 тижнів, залежно від погодніх умов. Потім сухе листя переносили у хлів і вішали під стріхою, так, щоб на нього попадав вітер. Там воно висіло до середини листопада. Після цього шнури знімали й складали в папуші, при цьому листя сортували за розміром. В інструкції, яка надавалася всім тютюновиробникам, вказувалося: "листя нанизувати за порядком – нижні з нижніми, середні до середніх, верхні до верхніх". Папуші складали у кипи вагою від 500 до 2000 пудів. Складений, таким чином, тютюн піддавався бродінню [4, с. 218]. Зазначалося, що "доки роса не висохне на листках, їх обривати або складати в папуші заборонено". Під час бродіння "тютюн потрібно 3 або 4 дні поливати, перекладати верхні шари вниз, а нижні наверх. Це потрібно для того, щоб усі шари прогрівались і тим самим бродіння проходило швидше" [8, арк. 1–4].

Рубанку або махорку збирали по-іншому. Стебло зламували під корінь і залишали на плантаціях на декілька годин. Після цього

стебла складали в кипи. Деякі господарі залишали їх ще на деякий час на вулиці, а інші заносили до сушильні й складали у купки для бродіння [4, с. 218]. Як бачимо, вирощування тютюну потребувало не тільки сприятливих природно-кліматичних умов, що включало в себе родючість ґрунту, кількість атмосферних опадів та сприятливу – погоду, а ще й велику кількість часу для обробітку плантації, щоб отримати гарний урожай. Також потрібно було його правильно зібрати, щоб під час реалізації швидше продати за найвищу ціну.

У Чернігівській губернії найбільш поширеним був тютюн або бакун, який ще називали шнурковим або папушним тютюном. Він мав жовто-буре забарвлення листя і використовувався для куріння. Отримували цей сорт наступним чином. Під час цвітіння суцвіття не зламували, стебло залишали цілим, а використовували лише листя, яке досягло повної технічної зрілості. Листя зламували й нанизували на шнури завдовжки 5–6 аршин. Сушили його спершу на сонці, а потім під стріхою. Після повного висихання його зв'язували в папуші [4, с. 201].

Протягом XIX ст. поширення набула рубанка. Вона мала жовто-зелене листя, яке щільніше й міцніше, ніж тютюн першого сорту. Цей сортотип поділявся на просту рубанку й махорку. Для його отримання було характерним пасинкування та вершкування. Під час збору стебло зламували біля кореня і в такому вигляді сушили. Потім обламували листя і в'язали його в папуші [4, с. 202].

Щодо вищих сортів, то господарі надавали перевагу цигаркам. Процес його вирощування набагато складніший, порівняно з нижчими сортами. Його розводили в спеціальних теплицях, бо вегетаційний період у них тривав довше. Після висадження рослини у відкритий ґрунт за нею постійно доглядали [9]. Загалом тютюн рідко вводився в сівозміну. Рослину, як правило, вирощували протягом декількох років підряд на городах. Заможні господарі для цього будували парники, що було зручніше й підвищувало врожайність.

У Російській імперії протягом усього XIX ст. обкладалися податками не підприємства, а підприємці. Сума податку постійно зростала. Так, за законом про "Дополнительное постановление о гильдиях и о торговле прочих состояний" від 14 листопада 1824 р. було переглянуто систему оподаткування. Тепер він стягувався у вигляді мита за право займатися підприємницькою діяльністю і утримувати торгові палати. Після того, як підприємець одержував торговельний договір певного розряду і право на торгову лавку, він сам визначав сферу своїх комерційних інтересів [17, с. 267].

Головне управління неоподаткованих зборів розподіляло тютюн на види та сорти. Тютюн курильний поділявся на чотири види.

Найвищий сорт або четвертий поділявся ще на три види, а третій – на два. До другого виду включали цигарки, які за своєю структурою зовсім не відрізнялися від курильного тютюну, а третій вид – нюхальний тютюн. До четвертого відносили також цигарки, але вони виготовлялись із нижчих сортотипів і спрямовувалися на реалізацію у місцеві торгові палати. Він, у свою чергу, поділявся ще на три сорти.

П'ятий вид становили цигарки, які були скручені не папером, а цілим тютюновим листям. Махорку відносили до окремого, шостого виду і вона поділялася на цигаркову, курильну, нюхальну, спресовану [15, с. 23–24]. Закон 1877 року вніс зміни до тютюнового статуту, який визначав розмір акцизу на товар. Вони урівняли вартість акцизу на всі сорти. Така політика призвела до скорочення площ під тютюном, підвищення акцизу знизило зацікавленість у фабрикантів, які займалися розведенням нижчих сортів тютюну [15, с. 23].

Враховуючи види тютюнової продукції, формувалася ціна акцизного збору. Нюхальний тютюн був різним, а тому податок залежав від сорту й складав від 16 коп. до 1 крб. Збір із курильного тютюну значно відрізнявся і коливався від 8 до 60 коп., а на цигарки – від 40 коп. до 1 крб 60 коп. Ми дійшли висновку, що на суму акцизного податку впливав не тільки попит населення, але ще й ціна, за яку продавали.

Зменшення, а інколи й зовсім припинення розведення тютюну вищих сортів пояснювалося падінням цін, високим акцизним збором, несприятливими кліматичними умовами. Якщо розводити тютюн вищих сортів було не вигідно, то населення продовжувало займатися вирощуванням нижчих сортів, цьому сприяв і природній фактор [9].

Поступово в тютюновій галузі виробництва відбувався процес капіталізації. Зростало торгове землеробство, а разом із ним і фабрична промисловість, пов'язана з цією галуззю господарства. Розширення чи скорочення посівних площ залежало від динаміки ринкових цін. Наприкінці XIX ст. спостерігалось розширення тютюнових посівів, що збільшило збір урожаю, хоча в господарствах краю переважно вирощували тютюн нижчих сортів.

Влада займалася розведенням американського тютюну за власний кошт. Було замовлено 5 у 1846 р. і 10 у 1847 р. фунтів тютюну, який потім роздавали тютюнопромисловцям для поширення [16, арк. 1, 4, 8]. Предводитель дворянства Кролевецького повіту звітував Чернігівському губернатору про те, що розведення гаванського тютюну в повіті є несприятливим через природно-кліматичні умови та якість ґрунту [16, арк. 6]. Поміщики Борзнянського та Глухівського повітів відмічали тенденцію, що розведення гаванського тютюну є неможливим через природний фактор [16, арк. 12, 13]. Так, Предводитель

дворянства Конотопського повіту зазначав, що "... поміщики..., які посіяли у себе насіння тютюну, не зійшло. На підставі цього я сів їх у себе, але ні в теплих, за особливого догляду, ні на плантаціях, за звичайного догляду, вони не зійшли. Тому або намокли, або під дією сильних морозів та під час пересушування зіпсувалися" [16, арк. 18–19].

У 1849 році в Глухівському повіті було зібрано урожай "... у володінні полковника Івана Івановича Нежжоева з посіяних на 2 плантаціях шириною в 2 і довжиною в 4 сажени зібрано 4 пуди 25 гр і насіння в запас на наступний рік 1 фунта. У володінні Миколи Михайловича Картоки через мороз зібрано лише 50 стебел" [16, арк. 29].

Отже, у Чернігівській губернії тютюнова промисловість була вигідною та приносила значні прибутки, не дивлячись на урожай. Але в деяких випадках вирощування інших технічних культур перевищувало дохід від тютюну. Якщо говорити про тенденцію до скорочення тютюнових плантацій, то це було внаслідок побудови олійних заводів і перехід від заняття тютюництвом до вирощування соняшнику.

У XIX ст. на Ніжинщині, як і в інших повітах губернії, населення займалося вирощуванням тютюну. Як відомо, з 1859 р. у Ніжині працювала тютюнова фабрика капітана Ігнатія Гржимайлова. Підприємство за рік роботи виробляло тютюну на суму 14 тис. руб. Ця продукція реалізовувалась у Чернігівській та Київській губерніях. Згідно статистичних даних, у місті були й дрібні виробники цієї продукції. Зокрема, у 1859 р. тут перероблялося 11 тис. пудів тютюну на суму 27 тис. руб і махорки на суму 29 800 крб [10, с. 34].

Із відомостей, які надавалися до Чернігівської земської управи зрозуміло, що кількість виготовленого жувального, нюхального тютюну та цигарок на фабриці І. Гржимайла з роками переживала то спад, то піднесення. Це пояснюється попитом населення, урожайністю тютюну за рік та можливістю і зацікавленістю у придбанні його на фабрики за кордон [11, арк. 31–32; 12, арк. 94 об. – 95; 13, арк. 97 об. – 98].

Крім меленого та жовтого тютюну в Ніжинському повіті також вирощували невелику кількість коричневого (63 десятини на 1878 р.); турецького – три десятини на хуторі Конинського й одна десятина на хуторі Бурмаківщина. Врожайність становила з десятини майже 100 пудів, а коштував він 4–8 руб за пуд. Американський тютюн вирощував поміщик Нестерович на хуторі Кукшин. Із цього сорту тютюну виготовляли сигари. Свою продукцію він вивозив до Санкт-Петербургу. В цілому ніжинські підприємці продавали свою продукцію на ярмарках у Вільно, Вітебську, Ризі, Мінську, Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві [10, с. 34–35].

Як бачимо, економічний розвиток Ніжинщини, як і інших повітів, проходив повільно. Модернізаційні процеси гальмувалися залишками

феодално-кріпосницької системи. Особливо це позначилося на технічному рівні, оскільки процес переходу на фабрично-заводське виробництво уповільнювався.

У Чернігівській губернії кількість тютюнових плантацій протягом другої половини XIX ст. зростає з 6159 у 1862 р. до 30388 – у 1869 р. [9]. Це були переважно плантації садиб великих землевласників, хоча тютюн вирощували також на своїх землях селяни, козаки, купці. На прикладі Борзнянського повіту видно, що на 1879 р. тютюн у Борзні вирощували на 9 поміщицьких і 5 селянських плантаціях, а от у с. Кунашівка, навпаки, було лише 3 плантації поміщицькі й 9 селянські [14, арк. 3]. Окремі поміщики для покращення якості тютюну змішували різні сорти. Вони пояснювали це тим, що листя одного сорту мають приємний післясмак, другого – аромат, третього – вміщують велику дозу нікотину. Це явище було дуже популярним у Ніжинському повіті, бо на якість листя впливали погодні умови та технологія просушування. Визначали якість змішаного тютюну за допомогою постійних дегустацій, оскільки через низьку якість різних сортів не можна було встановити точні пропорції [2, с. 19].

Дегустація продукції проводилася шляхом паління або жування. Обов'язково під час паління використовували нову глиняну трубку. На деяких підприємствах спосіб дегустації взагалі відрізнявся. Спочатку невелику порцію тютюну палили в спиртовому розчині, а під час горіння збирали дим у скляну колбу й у міру її охолодження вдихали дим ротом або носом [2, с. 20].

Часто тютюнову продукцію фальсифікували. Найбільш поширеним видом було найменування нижчих сортів вищими. Розпізнати, чи справді товар відповідає якості та чи не переплачували кошти купці, можна було за допомогою дегустації. Зустрічалися навіть випадки, коли до тютюну домішували сухе листя інших рослин. Цей вид фальсифікації був дуже поширеним. Виявляли неякісний товар лише постійні курці. Як зазначали, то післясмак не відповідав дійсності та якості продукції. На вигляд це виявити було неможливо [2, с. 20].

Виникала низка проблем, пов'язаних із тим, що тютюн має властивість погано згорати. Для покращення якості продукції застосовували додаткове бродіння, а щоб не втрачати час на це, користувалися хімічними реагентами. Нижчі сорти заливали розчином вуглекислого, оцтового або азотнокислого кальцію. Через 15–30 хв листя потрібно було дістати й висушити. Час, через який потрібно було виймати, залежав від хімічного складу розчину. Для вищих сортів цей метод не підходив, бо їх листя було набагато ніжніше й не витриму-

вало дії реагентів та розпадалося на окремі частини. А якщо і вдавалося зберегти цілісний вид продукції, то він втрачав аромат та смак [2, с. 19]. Траплялися випадки, коли листя тютюну темніло й для того, щоб йому надати потрібний колір, використовували фарбування. В основному це робилось куркумою, сірчаним газом, сіркою або фарбували у жовтий колір [2, с. 21]. Очевидним є те, що не завжди можна було купити якісну тютюнову продукцію. Для власного збагачення підприємці вдавалися до різних форм махінацій та фальсифікування.

Умови праці робітників на тютюнових фабриках залишалися важкими. Для захисту їх прав було створено "Спілку робітників тютюнових підприємств". Основні завдання її полягали у вивченні економічних інтересів працюючих, пошуках шляхів покращення умов праці. Також спілка вирішувала конфлікти між підприємцями та робітниками. В разі хвороби чи за якихось інших серйозних обставин передбачалася компенсація матеріальних виплат, а для захисту юридичних прав надавалися безкоштовні консультації [15, с. 3–5]. Окрім цього, членом цієї Спілки міг бути кожен працівник тютюнової фабрики, що сплатив єдиний внесок та щомісяця перераховував певну суму [15, с. 6].

Таким чином, ця організація встановлювала нові поняття економічних і соціальних інтересів. Працюючи на тютюнових фабриках, їх робітники мали право розраховувати на захист власних інтересів у цій галузі, могли отримати безкоштовну юридичну чи медичну допомогу.

У другій половині XIX ст. гострою залишалася проблема охорони здоров'я працюючих. Повітря на таких фабриках містило велику кількість тютюнового пилу та пари нікотину. Проводилися неодноразово дослідження, як ці умови впливали на здоров'я працівників та чи взагалі можна говорити, що ці фабрики не є шкідливими. Було встановлено, що на той час не було хвороби, яка б розвивалася на підставі постійного вдихання парів тютюнової переробки. Однак пари тютюну викликали головний біль, біль у серці, втрату апетиту, сну й інші порушення в організмі, який швидко адаптувався до таких умов праці. Згодом ці симптоми проходили [2, с. 31].

Російське законодавство передбачало надання матеріальної допомоги в разі погіршення стану здоров'я. Медичні працівники констатували, що постійне вдихання тютюнового пилу не може не позначитися на проявах різних порушень в організмі людини, тому вони закликали підприємців дотримуватися правил санітарної гігієни. Головними вимогами були: провітрювання приміщень, наявність вентиляційних люків. Також законодавство передбачало заборону

дитячої праці на таких підприємствах, а за недотримання правил – штрафи [2, с. 31].

Отже, основними центрами виробництва тютюну на Лівобережжі були Чернігівська й Полтавська губернії. Найбільше культуру вирощували у Конотопському, Ніжинському, Борзнянському та Сосницькому повітах. Ця справа була прибутковою, але й потребувала багатьох зусиль і залежала від різних факторів. Зокрема, враховуючи природно-кліматичні умови, якість ґрунтів, найбільш поширеними сортотипами на Чернігівщині були такі нижчі сорти, як бакун – шнурковий або папушний тютюн, а також махорка. Переважно збували продукцію на внутрішньому ринку, хоча в другій половині XIX ст. основними центрами реалізації стають Рига й Варшава.

Література

1. Броунов П. П. Обзор Черниговской губернии в сельскохозяйственно-метеорологическом отношении за 1895 г. Чернигов, 1897. 84 с.; В. В. (Воронцов В.). Судьбы капитализма в России. Санкт-Петербург, 1882. с.; Винклер Я. Э. Осадки и грозы в Нежине в связи с урожайностью в Черниговской губернии. Чернигов, 1898. 51 с.; Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Київ, 1928. Т. 2. 395 с.; Довнар-Запольський М. В. История русского народного хозяйства. Киев; Петербург, 1911. Т. 1. 363 с.; Дядиченко А. Н. Статистический справочник по Черниговской губернии. Чернигов, 1914. 112 с.

2. Любименко В. Багатства России. Табак. Петроград: Издание М. и С. Сабашниковых, 1922. 40 с.

3. Русов А. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание. Чернигов, 1880. С. 23, додатки; Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Т. 2. 1899. С. 70–195.

4. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. Санкт-Петербург, 1865. С. 200–221.

5. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) / АН Української РСР. Інститут історії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 205 с.; Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. Київ, 1972. 240 с.; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 3 ч. / відп. ред. Л. Е. Горелік. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. 496 с.

6. Лень А. Внутрішня торгівля товарами харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія "Історія" / за заг. ред. І. Зуляка. Тернопіль, 2015. Вип. 1, ч. 2. С. 68–72; Макарець С. В. Стан розвитку тютюнової галузі Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 48. С. 49–52; Москалюк М. М. Загальний

нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.

7. Москалюк М. Тютюнова промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія "Історія"* / за заг. ред. І. Зуляка. Тернопіль, 2015. Вип. 1, ч. 2. С. 6–12.

8. Державний архів в Чернігівській області в м. Чернігів (далі ДАЧОЧ). Ф. 807. Оп. 1. Спр. 521. Арк. 1–4.

9. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. Санкт-Петербург, 1909. 362 с.

10. Дмитренко Н. Розвиток промисловості в Ніжині (XIX – початок XX ст.). *Ніжинська старовина: науковий історико-культурний збірник*. 2007. Вип. 3 (6). С. 31–34.

11. ДАЧОЧ. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 6345. Арк. 31–32.

12. ДАЧОЧ. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 7424. Арк. 94 об.) 95.

13. ДАЧОЧ. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 11152. Арк. 97 (об.) 98.

14. ДАЧОЧ. Ф. 807. Оп. 1. Спр. 2284. Арк. 3–4.

15. Устав "Общества рабочих табачного производства". Санкт-Петербург, 1906. С. 3–8.

16. ДАЧОЧ. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 10904. Арк. 1, 6, 8, 12, 13, 18–19, 27, 29, 37 (зв.), 39.

17. Ярославська Л. Вирощування технічних культур у структурі сільськогосподарського виробництва Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник*, 2010. Вип. 13. С. 144–152.

References

1. Brounov, P. P. (1897). *Obzor Chernygovskoy gubernyy v selskokhozyaystvenno – meteorologicheskoy otnoshenyy za 1895 g.* [Review of the Chernihiv province in agricultural and meteorological terms for 1895]. Chernygov [in Russian].; V. V. (Vorontsov, V.) (1882). *Sudby kapitalizma v Rossii* [The fate of capitalism in Russia]. Sankt-Peterburg [in Russian]; Vinkler, Ya. E. (1898). *Osadky i grozy v Nezhynе v svyazy s urozhaynostyu v Chernygovskoy gubernii* [Precipitation and thunderstorms in Nizhyn in connection with productivity in the Chernigov province]. Chernygov [in Russian]; Voblyi, K. H. (1928). *Naryzy z istorii rosiisko-ukrainskoi tsukroburyakovoi promyslovosti* [Narisi from the history of the Russian-Ukrainian tsukroburyakovo industry]. Kyiv [in Ukrainian]; Dovnar – Zapol's'kiy, M. V. (1911). *Istoriya russkogo narodnogo khazyaystva* [History of Russian folk economy]. Kyev; Peterburg [in Russian]; Dyadychenko, A. N. (1914). *Statisticheskyy spravochnyk po Chernygovskoy gubernii* [Statistical Handbook of the Chernihiv Province]. Chernigov [in Russian].

2. Lyubimenko, V. (1922). *Bagatstva Rossii. Tabak* [The wealth of Russia. Tobacco]. Petrograd: Izdaniye M. I. S. Sabashnykovykh [in Russian].

3. Rusov, A. (1880). *Nezhynskiy uyezd. Statistiko-ekonomicheskoye opisiyaniye* [Nezhin County. Statistical and economic description]. Chernigov [in Russian]; Rusov, A. A. (1899). *Opisanie Chernygovskoy gubernii* [Description of the Chernihiv province]. Chernigov [in Russian].

4. Domontovich, M. (1865). *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami generalnogo shtaba. Chernygovskaya guberniya* [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Chernihiv province]. Sankt-Peterburg [in Russian].
5. Hurzhiy, I. O. (1962). *Rozvytok tovarnoho vyrobnytstva i torhivli na Ukraini (z kintsya XVII st. do 1861 roku)* [Development of commodity distribution and trading in Ukraine (from the end of the 17th century to 1861)]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR [in Ukrainian]; Melnyk, L. H. (1972). *Tekhnichniy perevorot na Ukraini v XIXth st.* [The technical coup in Ukraine in the 19th century]. Kyiv [in Ukrainian]; Nesterenko, O.O. (1959). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini. Ch. 1: Remeslo i manufaktura* [Rozvitok promyslovosti in Ukraine. Part 1: Craft and manufactory]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR [in Ukrainian].
6. Len, A. (2015). *Vnutrishnya torhivlya tovaramy kharchovoi promyslovosti v ukrainskykh huberniyakh Rosiiskoi imperii u druhiy polovyni XIXth - na pochatku XXth st.* [Domestic trade in food industry goods in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIX – early XX centuries] *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka – Science notes of the Ternopil National Pedagogical University of Imeni Volodymyr Gnatyuk*, 1, ch. 2. 68 – 72 [in Ukrainian]; Makarets, S. V. (2017). *Stan rozvytku tiutiunovi haluzi Poltavskoi hubernii u druhiy polovyni XIXth – na pochatku XXth st.* [The state of development of the tobacco industry in the Poltava province in the second half of the XIX - early XX centuries] *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 48. 49–52 [in Ukrainian]; Moskalyuk, M.M. (2007). *Zahalnyi narys promyslovoho rozvytku Ukrainy v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.* [General outline of the industrial development of Ukraine in the second half of the XIX – beginning of XX centuries]. Ternopil [in Ukrainian].
7. Moskalyuk, M. (2015). *Tiutiunova promyslovist ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii u druhiy polovyni XIXth- na pochatku XXth st.* [Tobacco industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries] *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka – Science notes of the Ternopil National Pedagogical University of Imeni Volodymyr Gnatyuk*, 1, ch. 2. S. 6–12 [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv v Chernihivskii oblasti v m. Chernihiv (dali DACHOCh), f. 807, op. 1, spr. 521, ark. 1–4 [in Russian].
9. Vytchevskyy, V. (1909). *Torgovaya, tamozhennaya i promyshlennaya politika Rossii so vremen Petra Velykogo do nashikh dney* [Trade, customs and industrial policy of Russia from the time of Peter the Great to the present day]. Sankt-Peterburg [in Russian].
10. Dmytrenko, N. (2007). *Rozvytok promyslovosti v Nizhyni (XIXth-pochatok XXth st.)* [Development of industry in Nizhyn (XIX-beginning of XX century)] *Nizhynska starovyna: Naukovyi istoryko-kulturnyi zbirnyk - Nizhinsky antiquity: Scientific historical and cultural collection*. 3(6). 31 – 34 [in Ukrainian].
11. DACHOCh, f. 128, op. 1, spr. 6345, ark. 31-32 [in Russian].
12. DACHOCh, f. 128, op. 1, spr. 7424, ark. 94 (ob.) – 95 [in Russian].
13. DACHOCh, f. 128, op. 1, spr. 11152, ark. 97 (ob.) – 98 [in Russian].

14. DACHOCh, f. 807, op. 1, spr. 2284, ark. 3-4 [in Russian].
15. Ustav «Obshchestva rabochykh tabachnogo proizvodstva» (1906) [The Charter of the Tobacco Workers' Company]. Sankt-Peterburg [in Russian].
16. DACHOCh, f. 128, op. 1, spr. 10904, ark. 1, 6, 8, 12, 13, 18–19, 27, 29, 37 (zv.), 39 [in Russian].
17. Yaroslavskva, L. (2010). *Vyroshchuvannya tekhnichnykh kultur u strukturi silskohospodarskoho vyrobnytstva Pravoberezhnoyi Ukrayiny v kintsi XIXth – na pochatku XXth st.* [Cultivation of industrial crops in the structure of agricultural production of Right-Bank Ukraine in the late XIX – early XX centuries] *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian Historical Collection*, 13. 144–152 [in Ukrainian].

O. V. Krypenko

Candidate of historical sciences, associate professor department of History of Ukraine of Nizhyn Mykola Gogol State University

M. P. Prymostka

1 st year student of Master's degree in History and Law Faculty of Nizhyn Mykola Gogol State University

The peculiarities of tobacco growing technology on the farms of Chernihiv governorate in 19th century

The article is dedicated to the key problems of tobacco industry development in Chernihiv governorate in the 19th century. Against a wide background of archival and printed sources and statistical materials, the authors consider the formation and dynamics of production of the industry in the said region. Other issues of the investigated topic are considered as well, especially, the peculiarities of tobacco breeds and the cultivation process.

During the XIX century Naddniprovyanshchyna embarked on the path of capitalist modernization. Because of the insufficient development of the factory sector, the dominant position was occupied by the sector of agriculture. All of that affected population structure, trade balance sheet figures and export-import oriented opportunity of the region. The research aims at characterizing the development of tobacco industry in Chernihiv governorate during the XIX century on the basis of the analysis of the compiled statistics and scientific literature.

The agricultural specialization of the Left-bank Ukraine was conditioned by the development of exchange relationships and formation of agricultural commodities market. In Chernihiv region the range of industrial crops, namely tobacco, flax, hemp, sugar beet, was widened. In particular, the rise of industrial enterprise was accelerated by the development of tobacco growing.

In size of the sowing and marketing of tobacco Chernihiv region occupied one of the top positions in the Russian Empire. In the 80s of XIX century the amount of peasants' tobacco sowing was 68% while the landlords' only 27%. The agricultural export amounted to two millions poods. The growing and marketing of tobacco remained to be extremely laborious. Export potential depended on natural and climatic conditions, farm tenure statuses, system of tillage and level of husbandry.

During the XIX area in Chernihiv governorate the land area that was dedicated for sowing of different breeds of tobacco. It met the demand of both local and export markets. The crop was mostly cultivated by peasant agricultures. That breeds that were cultivated included "chechelbakun" and "panska makharka". The main centers of industrial tobacco production were Konotop, Nizhyn, Borzna and Sosnitstia districts.

Key words: *The Russian Empire, Chernihiv governorate, Nizhyn district, industry, shag, American tobacco, regional economics.*